

УДК 327(430)
**ЗМІНА ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ НІМЕЧЧИНИ ПІСЛЯ ДРУГОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПОЛІТИЧНО-КУЛЬТУРНИЙ,
ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ТА ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТИ**

Г.О. Івасюк

Аспірант кафедри міжнародних відносин

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті мова йде про зміну зовнішньополітичної доктрини Німеччини внаслідок поразки у Другій світовій війні та зміни розстановки сил на світовій арені. Особлива увага приділяється процесу побудови нових зовнішньополітичних цінностей та розробці філософської концепції вини, що виключить можливість повернення до експансійних методів ведення зовнішньої політики в Німеччині.

В статье речь идет об изменении внешнеполитической доктрины Германии вследствие поражения во Второй мировой войне и изменения расположения сил в мировой политике. Особое внимание уделяется процессу построения новых внешнеполитических ценностей и разработке философской концепции вины, что исключит возможность возврата к экспансионным методам ведения внешней политики в Германии.

The article focuses on the change of Germany's foreign policy as the result of its defeat in the World War II and change of forces in world policy. A special attention is paid to the process of forming new values and working out the conception of guilt which excludes the possibility of returning to expansion methods of foreign policy in Germany.

Ключові слова: зовнішня політика, геополітика, політична культура, філософські концепції.

Для різнобічного аналізу сучасної зовнішньої політики Німеччини необхідно проаналізувати передумови її становлення та історично-культурне підґрунтя формування сучасної німецької держави. До факторів, які вплинули на особливості зовнішньополітичної доктрини Німеччини, можна віднести історію державницької традиції та пов'язану з нею політичну культуру, релігійно-філософський світогляд та менталітет, геополітичні концепції, державні і, безумовно, економічні інтереси.

На сьогодні зовнішня політика Німеччини в багатьох аспектах зумовлена наслідками Другої світової війни. І хоча проблема повоєнної перебудови Німеччини розроблена багатьма істориками, **актуальним** та недослідженим залишається проаналізувати комплексну взаємодію факторів, що впливали на зовнішню політику НДР та ФРН, з метою чіткого усвідомлення зумовленості сучасної зовнішньополітичної доктрини Німеччини.

Дж. Фрідмен [10] аналізує німецьку геополітичну проблему починаючи з моменту заснування Німецької імперії та пояснює геополітичну зумовленість зовнішньої політики Німеччини. А.Шеховцов [11] досліджує вплив політичних культур на підтримку право радикальних рухів, і в контексті цієї проблеми – формування політичної культури розкаяння в Німеччині. Ф.Шільдт та Д.Зігфрід [6] розглядають зміну політичної культури Німеччини під впливом різних, зокрема і зовнішньополітичних, факторів, та розробку зовнішньополітичних цінностей. П.Улрам та Ф.Плассер [8] наводять статистичні дані, які кількісно відображають політичні культури в Німеччині, Австрії і Швейцарії у 1945-1990 рр. Натомість О.В.Габріель і Ф.Плассер [3] наводять статистичні дослідження політично-культурних орієнтацій у цих же країнах після 1990 року. К.Вернер [9] зупиняється на дипломатичній боротьбі між ФРН та НДР. Ф.Рок [5] досліджує роль прав людини у зовнішній політиці Німеччини. А.Зігшлаг [7] вивчає участь Німеччини у створенні колективної безпеки. Г.Гелльман [4] займається комплексним дослідженням німецької зовнішньої політики.

Метою дослідження є визначити механізм творення концепції зовнішньої політики Німеччини шляхом зміни зовнішньополітичних цінностей та у змінених геополітичних реаліях.

Завданнями даного дослідження є:

- Висвітлити ключові події в світовій політиці, пов'язані з перебудовою Німеччини після Другої світової війни, та їх вплив на сучасну зовнішню політику Німеччини;
- Проаналізувати геополітичні зміни після Другої світової війни та їх наслідки для зовнішньої політики Німеччини;
- Простежити зміну політичних цінностей в Німеччині та наслідки цієї зміни для зовнішньої політики, роль філософії у зміні політичних цінностей ;

- Коротко виділити ключові пріоритетні інтереси Німеччини на світовій арені та їх значення для нинішньої зовнішньої політики Німеччини.

Об'єктом дослідження є зовнішня політика Німеччини.

Предметом дослідження є політично-культурний, геополітичний та філософський аспекти формування зовнішньої Німеччини після Другої світової війни.

Поразка у другій світовій війні обмежила позиції Німеччини на світовій арені, що суттєво позначилося на статусі держави. Вона втратила право об'єднуватися у майбутньому з Австрією, була поділена і суттєво обмежила свої військові сили до мінімуму, необхідного для оборони, проводилася активна зміна політичних цінностей на демократичні.

Центральним поняттям в геополітичних концепціях США, Великобританії та Франції після конфронтації з СРСР став „простір без кордону”. Ганс Флейч в праці „Геополітичний спадок переможців” стверджував, що знищення Німецької імперії внаслідок перемоги в 2-й Світовій війні спричинило виникнення вакууму у Європі. Західні держави мають вступити у володіння спадком Німеччини і Японії і захистити його від СРСР.

Наслідком війни став для Німеччини поділ на три частини: незалежну Австрію, Західну Німеччину під окупацією Заходу і Східну Німеччину під окупацією СРСР. Західна Німеччина знов зіштовхнулася з російською проблемою. Її східна частина була окупована, і Західна Німеччина, напевне, не змогла б оборонитися самотужки. Вона опинилась інтегрована в систему НАТО, що в ній лідирували американці для того, щоб стримувати Радянський Союз. Західна й Східна Німеччина слугувала б за головний фронт під час будь-якого радянського нападу: радянські танки проти американських, разом із повітряними силами й ядерною зброєю. Для німців «холодна війна» була, може, найнебезпечнішою із усіх попередніх воєн. У будь-якому випадку для Німеччини існувала серйозна загроза бути знищеною в разі збройного протистояння [10].

З іншого боку, «Холодна війна» розв'язала франко-німецькі суперечки, що становили половину німецької стратегічної проблеми. Справді, одним із наслідків «холодної війни» було постання Європейської Спільноти, що з неї врешті виник Європейський Союз. Виникла німецька економічна спілка й інтеграція з Францією, яка разом з військовою інтеграцією в межах НАТО забезпечила економічне зростання й кінець будь-якої воєнної загрози Німеччині з заходу. Вперше за багато століть Рейн був у безпеці. Південь Німеччини був захищений, і коли розпався СРСР, не було вже й загрози зі сходу [10].

В перші повоєнні роки найтіснішою була, зрозуміло, співпраця з державами-переможцями. У 1947 році західні землі отримали грошову допомогу згідно з планом Маршала, почалася побудова товариства вугілля та сталі, що сприяло не лише відбудові промисловості, а й забезпеченню західного кордону і започаткуванню європейського напрямку зовнішньої політики Німеччини. В 1948 році на Лондонській конференції говорилось про заснування держави у західних землях. З червня 1948 до травня 1949 відбулась блокада Східного Берліну, був споруджений повітряний міст. Почалась робота над німецькою конституцією, була створена ФРН. З цього моменту Німеччина отримує право на обмежену зовнішню політику. Окупаційна влада зберігає вплив в питаннях роззброєння, демілітаризації, зовнішньої політики та торгівлі, дотримання конституції та ідеологічної пропаганди. Франція безуспішно намагається запобігти формуванню німецької армії, союзники приймають рішення щодо вступу Німеччини в ту чи іншу міжнародну організацію. А з моменту заснування НАТО одразу ж постало питання про німецьке членство. Пост міністра зовнішніх справ займає 1951 Конрад Аденауер, який одночасно є федеральним канцлером.

В цьому ж році створено Європейське товариство вугілля та сталі, що зумовлює міжнародний контроль над Рурською областю. Започаткована федеральна охорона кордонів, з якої у 1956 виникла федеральна армія. За Люксембурзькими домовленостями 1952, в Німеччину повертаються 5000000 втікачів, відбувається примирення з Ізраїлем і покращення міжнародного іміджу Німеччини. Німеччина бере участь в місіях ООН, а в 1953 визнана її платоспроможність, що є передумовою міжнародною торгівлі. ФРН починає розвивати східний вектор співробітництва візитом канцлера в Москву 1955, мова йде про дипломатичні відносини та репатріацію військовополонених. Зі вступом в НАТО Німеччина здобуває статус незалежної держави, а верховні комісари стають послами окремих держав, в рамках НАТО формується німецька армія. Створення союзу біженців та Федерального міністерства економічної співпраці і розвитку вказує на прагнення Німеччини відновити вплив у світі. Згідно з Єлисейським договором 1963 відбулося французько-німецьке примирення. В 1969-1970 рр. в рамках Гельсінського процесу були підписані договори з СРСР, Польщею, Чехословаччиною та іншими країнами соціалістичного табору. Зовнішня політика була сконцентрована на примиренні з НДР, на початку 1970-х були підписані ключові договори, які забезпечували

Західний Берлін. У 1973 році ФРН та НДР разом здобули повноправне членство в ООН. Ці події були передумовою об'єднання Німеччини та відновлення її впливу на світову політику.

Щоб нове становище та зовнішня політика Німеччини на світовій арені знаходили порозуміння серед населення, і не виникало небезпеки нової агресії з боку Німеччини, слід було змінити політичні цінності німців та їх ставлення до політики. До початку Другої світової війни політична культура Німеччини була вкрай сприятливою для розвитку ультра націоналістичних рухів. Проте, як відзначають Г.Алмонд і Дж.Б.Пауелл, "політичні культури часто піддаються радикальній трансформації в результаті воєн і революцій" [1, 53]. Після перемоги над гітлерівською коаліцією у 1945 році і звинувачення Німеччини у розв'язанні Другої світової війни політичне керівництво СРСР, США, Великобританії і Франції, а згодом і політичні еліти обох німецьких держав (ГДР і ФРН) ухвалили рішення про свідому зміну політичних цінностей німецького народу, щоб зробити політичну культуру цих держав менш сприятливою для виникнення праворадикальних рухів і партій. [2, 51].

На етапі перевиховання окупаційні зони керувалися безпосередньо директивами з держав-переможниць, окупаційна влада (особливо французька) і жертви голокосту сприймалися вороже, німці не відчували жодної вини за воєнні злочини, а гордість за німецьку культуру. Тому слід було негайно вжити заходів з метою перебудови політичної культури, до яких (в західних зонах) належали: заборона націоналістично спрямованих організацій, створення, натомість, антифашистських організацій та партій (дозволені соціал-демократичні, ліберальні, комуністичні та нові понад конфесійні християнсько-демократичні рухи), «перевиховання», денацифікація. Перевиховання було основою безпеки союзників, тому передбачало заходи строго контролю над духовним життям німців. Модерна назва цього процесу - переорієнтація - походить з американської зони окупації, де і була створена концепція. Щодо денацифікації, то вона передбачала не лиш заборону нацистських організацій, а й люстрацію згідно зі списками, які складались за ступенем залученості до націонал-соціалізму. Активним прихильникам колишнього режиму заборонялась будь-яка ораторська (від викладача до проповідника) діяльність. Владні посади (особливо що стосується мас-медіа) займали реемігранти – інтелігенція та політична еліта, що покинула країну з приходом до влади Гітлера. Щоправда, спершу реемігранти сприймалися насторожено, але це дозволило повернутись до формування національної влади. Що стосується НДР, то діяльність нацистських організацій стримувалась часто формально, оскільки СРСР сприймав їх як противагу євроатлантичній інтеграції Німеччини [6, 42-51].

Нацистські ідеї для зовнішньої політики на сьогодні не мають великого значення, оскільки відсоток прихильників радикального націоналізму вкрай незначний, і вони не мають права створювати офіційні об'єднання. Проте посилення правого радикалізму можливе у випадку економічних криз, адже трудові мігранти створюють складну ситуацію на німецькому ринку праці та в суспільстві, і може відбутися на міграційній політиці та розширенні ЄС далі на схід (включаючи Азію).

Хоча нова влада вже не загрожувала порушенням миру в Європі, значно складніше було змінити цінності, оскільки підданська політична культура міцно залягла в свідомості німців, а це загрожувало приходом до влади диктатора. Незначний вплив мали документальні фільми, і стало зрозуміло, що не одразу можна буде впроваджувати думку про спільний світ західних цінностей, необхідний для створення єдиної Європи, європейської ідентичності та співробітництва в рамках НАТО. Для зміни цінностей спершу з публічного вжитку були вилучені слова, які закріплювали в свідомості нацистську ідеологію, і змінено націоналістично забарвлені назви вулиць. Прискорено навчались нові вчителі для шкіл, у вищих школах не допускалися до роботи професори, яким бракувало моральних, політичних та ліберальних якостей. Велике значення надавалося організованому дозвіллю молоді та впливу через радіо, яке спершу керувалося централізовано, а згодом, коли вичитка всіх текстів стала вкрай складною, було залишене на керівництво реемігрантів [6, 52-61].

Щоб об'єднати суспільство, впроваджувалась ідея локального патріотизму, почали з'являтися громадські організації культурного спрямування, що не лише допомагали інтелігенції пристосуватись до нових культурних цінностей, а лягли в основу новоствореного громадянського суспільства. Були створені політично-культурні журнали, які торкалися також питань зовнішньої політики, часто критикували соціалістичний гуманізм і, вийшовши з під впливу засновників, політику переорієнтації. Загалом їх завданням було змінити ментальність німців, зробивши пріоритетними такі в минулому традиційні стереотипи поведінки як сором'язливість, чесність, відвертість та самозречення, сформувавши на основі традиційної німецької культури суспільство і політику. Проте їм не вдалося повністю реалізувати своє

завдання , у ФРН – через виклики ринкової економіки та традиційне протиставлення політики і духовності, а у НДР – через перешкоди, створені сталінським режимом [6, 61-63].

Відшукати прецеденти демократії в німецькій політичній культурі – завдання, яке американська окупаційна влада ставила перед політично-культурними журналами та церковними діячами. Проте це завдання було виконано з певними побічними діями, оскільки вони вели пропаганду не лише проти соціалістичного блоку, а й проти окупаційних влад, німецький народ опирався нав'язуванню чужих цінностей. До початку холодної війни ідеологічна робота зводилась до двох основних напрямків: підтримки будь-яких політичних сил, що виступали проти більшовизму, та пропаганда американської демократії і ліберальних цінностей. З Заходу імпортувалися література, театральні п'єси, фільми та інші засоби впливу на свідомість, також журнали, доповіді, мовні курси та художні виставки були виховними засобами. Не зважаючи на це, більш дієвим чинником зміни політичної культури була фінансова американська допомога, а з заходом асоціювались предмети розкоші. Хоча складно оцінити, в якій мірі саме ці заходи вплинули на зміну цінностей в Німеччині, після заснування ФРН таки стався ментальний перелом [6, 66-67].

Щоб виключити можливість німецької агресії в майбутньому, необхідно було викликати всенародне почуття вини і каяття. В цьому аспекті до зміни політичної культури, а разом з тим, майбутньої зовнішньої політики Німеччини доклалися філософи та теологи. Розгорнулися суспільні дискусії, як дійшло до «німецької катастрофи»(Фрідріх Майнеке).

Була започаткована концепція спільної вини, і саме німецький народ був винен у військовій інтервенції союзників у Німеччину. Ця концепція доносилася до народу церковними діячами . За пропозицією філософа Карла Ясперса, слід було розрізняти моральну вину від кримінальної, політичної та метафізичної, яка пов'язувалася зі вступом людини в сучасність. Під метафізичною виною розумілася втрата зв'язку з Богом внаслідок секуляризації. Новоутворений вакуум заповнили техніка, масовість та відчуження. Кульмінацією цього розвитку став прихід до влади Гітлера, і це не моральна вина особисто кожного, а колективна метафізична вина поколінь, що відійшли від Бога. Проте в конфесійному тлумаченні вини відчувалися відмінності, адже католицькі публіцисти шукали корені вини ще у вченні Мартіна Лютера та пруській державницькій традиції, яка опиралась на протестантизм [6, 63-64].

Для виходу з даної кризи пропонувалися два варіанти. Перший - повернення до німецької класичної культури, особливо літератури та музики. Проте повернення до класики передбачало і повернення до протестантського просвітництва, тому альтернативою цьому було повернення до християнства. Концепт християнської Європи був одним з найпопулярніших в першому повоєнному десятилітті. З початком холодної війни пропагувалося протиставлення європейської свободи і тоталітарного більшовистського колективізму. На місце зла замість Гітлера ставився Сталін. Це справляли заспокойливий вплив на німців, оскільки їм здавалося, що принаймні стосовно цього зла вони завжди займали правильну позицію [6, 64-66].

В такий спосіб, в 1980-х роках ліві політичні сили ФРН мали підґрунтя для розробки морально-етичну концепції, відповідно до якої пам'ять про злочини німецького нацизму повинна стати вічним боргом всіх німців. Розробка цієї концепції стала початком виникнення у ФРН "політичної культури розкаяння", яка до середини 1990-х років стала єдиною політичною традицією для лівих і помірньо-консервативних сил об'єднаної Німеччини [2, 51]. Існування "культури розкаяння" - це серйозна перешкода для функціонування сучасних ультраправих партій, проте такий тип культури характерний тільки для ФРН [11, с.237-246].

Цілеспрямована зміна цінностей дала результати. У 1989 році 29% німців вважало, що націоналізм мав лише негативні сторони. 34% німців вважало, що націоналізм приніс переважно погане. Вже в 1990 році 21% західних німців і 18% східних німців бачили в націоналізмі лише погане; 36% західних німців і 37% східних німців – переважно погане. Якщо підсумувати «лише погане» і «здебільшого погане», то у 1989 році 63% західних німців негативно сприймали націоналізм, а в 1990 році – 55% східних німців і 57% західних німців негативно ставилися до націоналізму [8, 39-41]. За опитуваннями 1985-2005 рр., ідея демократії та демократичні цінності дещо сильніше підтримуються в західних землях. У 2007 році 84% західних німців і 56 % східних німців вважають демократію найкращим державним режимом. Прихильність до соціалізму від 1991 до 2008 року традиційно вища у східних землях і зросла від 69 до 80%, на заході вона хоч і не знаходить такої високої підтримки, все ж зросла від 36 до 60%, ймовірно у зв'язку з соціальними гарантіями, які так важливі за умов ринкових відносин [3, 111-119]. За опитуваннями, що проводились в 1973-2009рр. в західних землях, число прихильників лівих політичних сил складало від 17% до 16% в 2009 році, від

57% до 67% змінилося число прихильників центру, і від 20% до 7 % - число громадян, що вважають себе правими. Що стосується східних земель, то за опитуваннями, що проводились з 1990 року, число лівих зросло з 17% до 27%, число центристів зменшилося від 66% до 60%, а число правих спало від 11% до 7% [3, 127-129].

Зважаючи на геополітичні обставини та зміну цінностей, були сформульовані нові цілі та принципи зовнішньої політики. Першою і спочатку єдиною ціллю зовнішньої політики ФРН було досягнення державної єдності з НДР. Цій цілі були підпорядковані інші, похідні цілі, такі, як інтеграція в ЄС та НАТО [9, 22-25]. Лиш коли стало зрозуміло, що це надто довгострокова ціль, були поставлені інші цілі, а саме поглиблення співпраці в рамках ЄС, економічні пріоритети в двосторонньому співробітництві, захист доктрина та прав людини [5]. Новостворена конституція затвердила такі нормативні основи зовнішньої політики як збереження миру та заборона нападницької війни, готовність до кооперативного інтернаціоналізму, повага до прав людини та заходи по їх дотриманню, зобов'язання по дотриманню міжнародного права. Німеччина може бути лиш тоді членом військового союзу, якщо він стоїть на сторожі миру [7]. В такий спосіб ФРН легітимізувала своє членство в НАТО та Західноєвропейському союзу. Другий принцип вказує на готовність Німеччини брати активну участь в багатосторонніх відносинах, особливо в структурах ООН та ЄС, адже саме через ці організації ФРН могла покращити свій імідж та здобути вплив на світову політику. Робота по дотриманню прав людини в світі обґрунтовувалась тим, що це забезпечує збереження миру [4, 16]. Вона не лише сприяла здобуттю іміджу і впливу, а й свідчила про зміну політично-культурних цінностей, на що Німеччина охоче звертала увагу світової спільноти. Щодо визнання міжнародного права, то ФРН не просто визнає дуалізм національного та міжнародного права, а підпорядкування національного міжнародному праву. Окрім того, вона відмовляється від атомної, хімічної та біологічної зброї в контексті інтеграції в НАТО та Західноєвропейський союз, підтвердивши це рішення в договорі «2+4» [4, 19].

Друга світова війна була значною мірою зумовлена німецькою геополітичною проблемою та кризою в політичній культурі. Геополітична проблема полягала, на думку Дж. Фрідмана, в тому, що Німеччина, з моменту заснування імперії, завжди під загрозою розчленування, у випадку, якщо Великобританія і Франція, з одного боку, і Росія, з іншого, в союзі виступлять проти неї. Відчуваючи до того ж нестачу простору для розширення своєї могутності, вона розпочала Першу, а згодом, Другу світові війни. Політично-культурна криза, за дослідженням О.В.Габрієля та К.Неллер, була пов'язана з тим, що державницька традиція в Німеччині часто переривалась, форми держави на території сучасної Німеччини змінювались (роздірені землі в складі Габсбурзької монархії, Німецька імперія на чолі з Пруссією, Ваймарська республіка, Третій рейх). Тому не було сформовано єдиних політичних цінностей. Окрім того, монархічне правління в Німеччині та вкрай несприятливі політичні умови для ліберальних і демократичних ідей сприяли виникненню підданської політичної культури та радикального націоналізму. Ці політично-культурні обставини послужили підґрунтям для приходу до влади диктатора Адольфа Гітлера, який, скориставшись реваншистськими настроями та антирелігійними поглядами в суспільстві, почав активну спочатку політичну, а згодом військову боротьбу за тим же геополітичним принципом, що і лежав в основі Першої світової війни. В ідеологічну основу боротьби, на думку багатьох дослідників, лягли праці філософів М.Хайдегера та Ф. Ніцше. Мораль самозбереження та волі до влади, понадлюдини, яка має право створити нові цінності, та обраної раси, вождів, які мають виключне право знати правду, зла як джерела порядку (який в німецькій ментальності є добром) лягла в основу політичної культури і агресивної зовнішньої політики.

Поразка у Другій світовій війни, хоч і принесла Німеччині великі втрати, розділення, обмеження в зовнішній політиці, все ж була поштовхом до розв'язання геополітичної та політично-культурної проблем. Безпеку західного кордону та державного суверенітету забезпечила євроатлантична інтеграція, а уміла дипломатія, економічна взаємовигода і розпад соціалістичного табору убезпечили і східний кордон після об'єднання. Зміна політичної культури, проведена в західних (частково і східних) землях на основі філософської концепції вини впродовж усієї холодної війни також створила передумови для майбутнього процвітання, зробивши демократичні і ліберальні цінності, громадянське суспільство звичними для німців, а мир та права людини пріоритетними в міжнародних відносинах. Слід відзначити, що нові цінності не були чужими для німців, оскільки при їх прищепленні часто апелювали до прецедентів в німецькій політичній історії, тому знайшли підтримку серед населення. Нові цінності в зовнішній політиці забезпечили міжнародне визнання та авторитет Німеччини, зміну напрямів діяльності, а це нині є надійною основою для збільшення ролі Німеччини в світовій спільноті.

Література:

1. Almond G.A., Powell G.B. Comparative Politics Today: A World View. – Glenview: Scott, Foresman/Little, Brown College Division, 1988. – 596 p.
2. Art D. The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria. – New York: Cambridge University Press, 2006. – 231 p.
3. Deutschland, Österreich und die Schweiz im neuen Europa /Oscar W.Gabriel, Fritz Plasser(Hrsg.).-Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2010.- 304 s.
4. Hellmann G. Deutsche Außenpolitik. Eine Einführung, 2006.
5. Rock Ph. Macht, Märkte und Moral - Zur Rolle der Menschenrechte in der Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland in den sechziger und siebziger Jahren.- Frankfurt a. M. (Peter Lang), 2010.
6. Schildt A.Siegfried D. Deutsche Kulturgeschichte: die Bundesrepublik – 1945-bis zur Gegenwart.-Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2009.- 696 s.
7. Siedschlag A. Die aktive Beteiligung Deutschlands an militärischen Aktionen zur Verwirklichung Kollektiver Sicherheit, Frankfurt a.Main, 1995.
8. Staatsbürger oder Untertanen?: Politische Kultur Deutschlands, Österreichs und der Schweiz im Vergleich/ Fritz Plasser, Peter A. Ulram (Hrsg.). – Frankfurt am Mein, Bern, New York, Paris: Lang, 1991.- 246 s.
9. Werner K. Die Hallstein-Doktrin - Der diplomatische Krieg zwischen der BRD und der DDR.- Berlin: Duncker&Humblot, 2001.
10. Фрідмен Дж. Німецьке питання. - Режим доступу до тексту : <http://inozmi.glavred.info/articles/238.html>, 2008.
11. Шеховцов А.В. Особливості політичної культури і електоральна підтримка нових праворадикальних партій в європейських країнах // Політологічний вісник. Зб-к. наук. праць. – К.: "ІНТАС", 2008. – Вип. 37. - С.237-246.